

Сельська В. В.,
аспірант кафедри
загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету
«Одеська юридична академія»
(м. Одеса, Україна)

УДК 34.03

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СУБСИДІАРНОЇ ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті досліджується правова природа субсидіарної юридичної відповідальності. Здійснена характеристика деяких історико-теоретичних аспектів її розвитку з часів Стародавнього Риму до сьогодення. Окрема увага приділяється виникненню таких видів юридичної відповідальності як відповідальність фізичної особи, юридичних осіб та держави.

Ключові слова: юридична відповідальність, субсидіарна відповідальність, фізична особа, юридична особа, держава, римське право.

Viktoriia Selska. History of the Formation and Development of Subsidiary Legal Liability. – Article.

The article investigates the legal nature of subsidiary legal liability. Characteristics of some historical and theoretical aspects of its development from the time of ancient Rome to the present have been described. Particular attention is paid to the emergence of such types of legal liability as the responsibility of individuals, legal entities and the state.

Keywords: legal liability, subsidiary liability, natural person, legal entity, state, Roman law.

Сельская В. В. История становления и развития субсидиарной юридической ответственности. – Статья.

В статье исследуется правовая природа субсидиарной юридической ответственности. Приведена характеристика некоторых историко-теоретических

аспектов ее развития со времен Древнего Рима до наших дней. Особое внимание уделяется возникновению таких видов юридической ответственности как ответственность физического лица, юридических лиц и государства.

Ключевые слова: юридическая ответственность, субсидиарная ответственность, физическое лицо, юридическое лицо, государство, римское право.

Розглядаючи історію виникнення субсидіарної відповідальності слід зауважити, що досі неможливо чітко визначити дату, коли виникло саме поняття відповідальності загалом. Більшість вчених вважають, що відповідальність виникла з появою людського суспільства.

Питання історії юридичної відповідальності свого часу порушували в своїх роботах такі вчені, як Ю. Г. Матвеев, Х. Кетц, В. Варкалло, Ю. В. Баулін, І. В. Красницький, Б. Г. Розовський, М. І. Хавронюк, В. А. Андрієнко, С. М. Братусь, Б. Т. Базильов, А. С. Шабуров та інші.

Субсидіарна відповідальність – обов’язок зазнати негативних наслідків суб’єктом права (фізична, юридична особа чи держава), який виникає внаслідок невиконання, неналежного виконання зобов’язань чи порушення приписів закону не ним безпосередньо, а іншим суб’єктом, який з порушником знаходиться у різних правових зв’язках.

Можна припустити, що субсидіарна відповідальність з’явилась ще у Стародавньому світі. Адже цей термін згадується в римському праві. Проте, згадується він, скоріше, на науковому, а не на законодавчому рівні, оскільки серед першоджерел римського права, у т. ч. у Кодексах Юстиніана, ні самого поняття, ні його характеристики немає. Однак існували певні правила, які регулювали відповідальність одних осіб за дії інших. Крім того, деякі науковці вважають, що римські юристи не розглядали юридичну відповідальність як самостійну і повноцінну правову категорію.

Тодішніх юристів, владу і пересічних громадян цілком влаштували практичні результати покарання порушників, відшкодування шкоди, підтримання правопорядку тощо. Наслідком такого підходу було те, що в римському приватному праві класичного періоду досить поширеною була «об’єктивна відповідальність», коли негативні наслідки покладалися на порушника незалежно від наявності його вини. Професор В. Варкалло свого часу висловив припущення, що відшкодування збитків за принципом вини з’явилося лише у післякласичний період, як наслідок християнсько-візантійського впливу [1, с. 6-7].

У римському суспільстві затвердився і довго зберігався патріархальний устрій. Вся повнота прав належала домовладці. У його підпорядкуванні були раби, які тоді і зовсім прирівнювались до речей та не мали жодних прав. Навіть члени сім'ї також були підвладними йому. Діти чи дружина не могли самостійно володіти майном чи здійснювати правочини і відповідальність, відповідно, за них також повинен був нести глава сім'ї. У сфері деліктів підвладних дітей та рабів склалася т. зв. ноксальна відповідальність домовладки. У випадку скоєння делікту рабом або підвладною особою потерпілому давався ноксальний позов проти домовладки винної підвладної особи або раба. За ноксальним позовом домовладці надавалося право вибору – відшкодувати заподіяні підвладним чи рабом збитки або віддати винного потерпілому для розправи та відробітку шкоди [2].

За стародавнім римським правом обов'язок однієї особи відповідати за деліктне правопорушення, вчинене іншою особою, було особливим випадком відповідальності. Згадувалось таке поняття як «ноксальний позов». Це стосувалося, в основному, тих ситуацій, коли правопорушення здійснювалося підвладним або рабом. «*Noxsales actiones appellantur quae non ex contract used ex noxa atque maleficio servorum adversus nos instituuntur*», – так писав Гай, називаючи ноксальними ті позови, що подаються не на підставі контракту, а на підставі шкоди, завданої рабами (Д. 9.4.1) [3, с. 445]. У даному випадку наслідком правопорушення ставав обов'язок домовладки або рабовласника видати потерпілому винуватця (*noxae deditio*). Причому постраждалий отримував ноксальний позов (від *noxae*) проти домовладки або рабовласника. Останній, однак, міг позбутися обов'язку видачі особи, сплативши відповідну компенсацію (*poena*). Таким чином він урівноважував моральний аспект праводносин і «очищував» заподіювача від обов'язку нести тілесне покарання. Це дозволяло звести ефект від особистої образи до звичайного майнового правопорушення. Однак, не дивлячись на те, що ноксальний позов подавався до домовладки, ноксальна відповідальність завжди слідувала за правопорушником. При цьому використовувався принцип «*noxa caput sequitur*» («покарання слідує за особою»). Тому відповідальність завжди переходила на того домовладку, до сім'ї якого в даний час належав порушник. Схожий порядок Закон XII таблиць розповсюдив на домашніх тварин, що відносилися до манципних речей, та собак (на них цей режим був розповсюджений згідно з *lex*

pesolania). У цих випадках постраждалому надавався позов *actio de pauperie*, згідно з яким хазяїн був зобов'язаний відшкодувати шкоду або видати тварину. Підставою відповідальності за *actio de pauperie* є несподівана буйність тварини, природі якої вважалось властивою спокійна та мирна поведінка (D. 9.1.1.7) [4]. До речі, навіть якщо раб або тварина, якими було завдано шкоди, змінювали свого власника, то позов тоді адресувався новому власнику. Ця норма була не такою простою і на практиці часто виникали проблеми із встановленням суб'єктивної та об'єктивної сторони правопорушення. Бралась до уваги та умова, чи знав хазяїн наперед про намір вчинити правопорушення, чи воно було вчинено рабом без його відома. Адже, якщо без відома – то господар ніяк не міг заборонити чи попередити його вчинення, а якщо з відома – то господар ніс всю відповідальність, вважалось, що в цьому є його вина.

Багато країн Європи при формуванні власного законодавства рецепіювали ряд положень римського приватного права. Це стосується і субсидіарної (ноксальної) відповідальності. Прикладами можуть слугувати Цивільний кодекс Франції 1804 р. (ЦКФ), Цивільне уложення Німеччини 1900 р. (ЦУН), Цивільний кодекс України 2004 р. (ЦКУ):

1) за Цивільним кодексом Франції [5] – 1) до субсидіарної відповідальності притягуються батько і мати за шкоду, завдану неповнолітніми дітьми, які проживають разом з ними (ч. 4 ст. 1384 ЦКФ); 2) господарі та роботодавці за шкоду, завдану їх службовцями і робітниками при виконанні останніми обов'язків, для яких їх було найнято (ч. 5, ст. 1384 ЦКФ); 3) наставники та ремісники за шкоду, завдану їх вихованцями і підмайстерями, коли вони знаходяться під їх наглядом (ч. 6 ст. 1384 ЦКФ); 4) власники та інші володільці тварин за шкоду, завдану останніми (ст. 1385 ЦКФ);

2) за Цивільним уложенням Німеччини [6] – 1) субсидіарну відповідальність у випадках, передбачених законом, несе замовник за шкоду, завдану його виконавцем (§831); 2) особи, які зобов'язані за законом або договором здійснювати нагляд за іншою особою, яка внаслідок неповноліття чи свого психічного або фізичного стану потребує нагляду, за шкоду, завдану такими особами третій особі (§832); 3) власники чи утримувачі (за договором) тварини за шкоду, завдану такою твариною (§833 та §834);

3) за Цивільним кодексом України [7] – 1) за шкоду, завдану працівником під час виконання ним своїх трудових обов'язків відпові-

дальність настає для юридичної чи фізичної особи, з якою працівник перебуває у трудових відносинах (ст. 1172 ЦКУ); 2) за шкоду, завдану малолітніми особами, відповідальність покладається на їх батьків (усиновлювачів) або опікунів (ст. 1178 ЦКУ); 3) відшкодування шкоди, завданої недієздатною особою здійснюється опікуном або закладом, який зобов'язаний здійснювати нагляд за нею (ст. 1191 ЦКУ); 4) за шкоду, завдану дикими звірами, службовими собаками та собаками бійцівських порід відповідальність настає для осіб, які на відповідній правовій підставі їх утримували (ст. 1187 ЦКУ) та ін. [8, с. 119-120].

Наступним важливим періодом історії при дослідженні субсидіарної відповідальності є період існування Київської Русі та її правової системи (XV-XVIII ст.). У XV ст. значна частина земель Київської Русі увійшла до складу Великого князівства Литовського. В литовсько-руському кримінальному праві вперше принцип індивідуалізації покарання було закріплено у 1457 р. в Жалуваній грамоті, у т. ч. особиста відповідальність правопорушника: «Також за проступку, каково ль коли проступить, ни хто иный, только тотъ виконавецъ, хто проступить, подлугъ права христьянського, имать быти казнь; штож ни жана за проступку мужа своего, а ни отецъ за проступку сына, а ни иный приржеженный, а ни слуга, только олиж бы был причасник тое проступкы». До цього часу субсидіарна відповідальність, скажімо, жінок за своїх чоловіків чи батьків за дітей була цілком звичайним явищем.

1649 року в феодальній Росії було прийнято Соборне уложення, яке являло собою комплексний нормативно-правовий акт і об'єднувало норми, які регулювали суспільні відносини як приватного, так і публічного права. Воно поширювалось також і на значну частину України. Соборне уложення складалося з 25 глав, які містили 967 статей, переважна більшість яких була присвячена визначенню злочинів і покарань [9]. Цей документ не втрачав свого значення близько двохста років. Він відзначався жорстокістю покарань, їх там закріплена велика кількість, це – смертна кара, тілесні покарання, вислання, позбавлення волі, конфіскація майна тощо. До прикладу, лише смертна кара передбачалась у шестидесяти випадках. Тілесні покарання поділялись на больові і членоушкоджувальні, діяв принцип таліону. Що стосується субсидіарної відповідальності, то відповідно до Соборного уложення, якщо діти знали про намір батька вчинити злочин, то згідно зі ст. 6 гл. II, усі вони підлягали смертній карі [8, с. 85].

Тоді було прийнято, що батьки несуть відповідальність за дітей, а діти – за батьків, жінки – разом зі своїми чоловіками і навпаки. Така «сімейна відповідальність» зберігалась дуже довго, вона зберігалась навіть у 1930-х роках в Радянському Союзі. Наприклад, що стосувалось відповідальності військовослужбовців. Задля посилення превентивної функції 8 червня 1934 р. до КК УРСР спеціальною постановою «Про доповнення Положення про державні злочини (контрреволюційні й особливо небезпечні злочини проти порядку управління») додали таку статтю: «у разі втечі за кордон військовослужбовця до повнолітніх членів його родини, якщо вони чимось сприяли підготовці чи вчиненню зради, або хоча б знали про неї, але не повідомили про це владу, застосовують позбавлення волі на термін від 5 до 10 років із конфіскацією всього майна. До всіх інших повнолітніх членів родини зрадника, що жили спільно з ним або були на його утриманні до моменту вчинення злочину, застосовують позбавлення виборчих прав та заслання до віддалених районів Сибіру на 5 років» (ст. 54) [10].

Цивільний кодекс УРСР, затверджений постановою ВЦК УРСР від 16 грудня 1922 р., містив лише поняття солідарної відповідальності, яка наступала у випадках, передбачених законом чи договором. Ще один випадок субсидіарної відповідальності закріпив Цивільний кодекс РСФСР 1964 р., а саме відповідальність батьків або опікунів за шкоду, спричинену неповнолітніми дітьми у віці від 15 до 18 років. Такі діти в цілому визнавались особами деліктоздатними (такі, які здатні самі відповідати за шкоду, спричинену ними), однак вони не завжди володіли достатнім майном чи заробітком, за рахунок яких така шкода могла бути компенсована. Тому ст. 447 Цивільного кодексу передбачала, що у випадку, коли у неповнолітнього цього віку нема майна чи заробітку, яких вистачило б для компенсації шкоди, то шкода має бути відповідною мірою компенсована їхніми батьками чи опікунами. Проте батьки чи опікуни несуть таку субсидіарну відповідальність лише в тому випадку, якщо вони не доведуть, що шкода виникла не з їх вини. Тобто бачимо, що тут дуже важливе значення має суб'єктивна сторона правопорушення. При цьому, під виною батьків чи опікунів розуміли вину в нагляді за дітьми і вину у неправильному вихованні дітей.

Норми цього Цивільного кодексу діяли і після здобуття Україною незалежності. Згідно із Законом України від 12 вересня 1991 р. «Про правонаступництво», Закони Української РСР та інші акти, які були

прийнятій Верховною Радою РСР, є діючими на території України, оскільки вони не протирічають законам України, прийнятим після проголошення незалежності України.

З січня 2004 р. набув чинності новий Цивільний кодекс, розроблений і прийнятий в незалежній Україні. Цей Кодекс містить ст. 619 «Субсидіарна відповідальність». Але й тут прямого визначення не міститься, лише перераховані умови її настання, тому, щоб краще зрозуміти сутність поняття, все ж треба звернутись до доктринального тлумачення.

Таким чином, ми розглянули декі аспекти розвитку субсидіарної відповідальності фізичних осіб. До слова про розвиток субсидіарної відповідальності держав, то вже з найдавніших часів суб'єктами права визнавались не лише люди, а й різні об'єднання, такі, як рід, община, держава та інші.

Поняття правової відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння склалось ще в античності – в 4 ст. до р.х. В сучасному міжнародному праві застосування інституту міжнародно-правової відповідальності бере свій початок у 1920 р., коли в Статуті Ліги Націй була вказана можливість введення санкцій проти країн, що порушили свої міжнародно-правові зобов'язання.

Але повною мірою питання міжнародно-правової відповідальності отримало розвиток аж після Другої світової війни, коли людство усвідомило ступінь шкоди, спричиненої фашистськими державами та їх союзниками світу в цілому. В 1945 р. питання протидії міжнародно-протиправним діянням знайшло відображення у Статуті ООН (Глава 7 «Дії по відношенню до загрози миру, порушення миру і актів агресії») [11].

Основна особливість відповідальності держав полягає в тому, що держава не є фізичною особою і не може безпосередньо вчинити правопорушення та спричинити шкоду. Це робить глава держави, чи інший індивід або їх група. А субсидіарна відповідальність покладається на державу в цілому як особливий суб'єкт права.

На сьогодні міжнародно-правова відповідальність держав за дії індивідів є особливим випадком відповідальності і регулюється багатьма актами. Як, наприклад, Статті про відповідальність держав за міжнародні протиправні діяння (ст. 8) містять таке положення: «поведінка особи або групи осіб розглядається як діяння держави за міжнародним правом, якщо це особа або група осіб фактично діють

за вказівками або під керівництвом або контролем цієї держави при здійсненні поведінки. Дана норма передбачає три випадки, коли поведінка особи тягне міжнародно-правову відповідальність держави: якщо особа діяла за вказівками, під керівництвом або під контролем держави [12].

Не можна залишити поза увагою такий важливий вид субсидіарної відповідальності як відповідальність юридичних осіб. Ідея створення юридичних осіб походить ще з римського права. Тоді створювались деякі їх прототипи, відомі союзи й утворення, зовні подібні до юридичних осіб (спільне майно, внутрішня організація тощо), але зовнішні ознаки зовсім не свідчать про те, що ці союзи й утворення розглядаються вже під кутом зору цивільних юридичних осіб.

Разом з тим уже в стародавні часи в Римі були відомі різні приватні корпорації, зокрема союзи релігійного характеру, професійні союзи різних ремісників. Подібні приватні корпорації також згадують Закони XII таблиць. Такі приватні корпорації створювалися без дозволу держави, аби їх діяльність не суперечила діючому праву, і в період республіки їх вже було чимало, наприклад корпорації нижчих службовців при магістратах, корпорації взаємодопомоги. Ці корпорації звичайно мали певну організацію, певне спільне майно – загальну касу, проте майно юридично розглядалося або як власність усіх окремих членів у певних долях, або як майно одного з них – того, хто був скарбником. Однак названі корпорації як єдність, як окрема юридична особа не виступали, і треті особи мали справу тільки з їхніми окремими членами [2, с. 238].

Юридичні особи, які існували тоді в Римській імперії не мали власної дієздатності. Вони не могли самі здійснювати свої права і виконувати обов'язки. Тому цим займалися їх представники – фізичні особи, на яких покладался і обов'язок нести відповідальність. Це могла бути одна особа чи група. Їх дії прирівнювалися до дій юридичної особи.

Слід зазначити, що саме поняття «юридична особа» з'явилося в юридичному законодавстві і літературі порівняно недавно. Термін почав застосовуватися в Німеччині наприкінці XIX ст. Вперше офіційно закріплений був в Германському цивільному уложенні 1896 р., а у вітчизняному законодавстві – в Цивільному кодексі РСФСР 1922 р.

Більшість сучасних цивілістів зображають відповідальність юридичної особи виключно як відповідальність за чужу провину: вину агентів юридичної особи розглядають (відповідно, штучно) як вину

самої юридичної особи. При цьому не враховують безліч випадків, коли причиною правопорушення та шкоди є не вина того чи іншого агента, який діяв згідно з отриманою інструкцією, а вина самої корпорації, яка дає агентам таку інструкцію. Не можна заперечувати наявності відомої корпоративної волі як певного утворення індивідуальних воель, спрямованих в одному напрямі. У цьому сенсі воля корпорації – це безперечний факт реальності, який і є підставою відповідальності. Якщо розглядати юридичну особу як суб'єкт права, то можна припустити, що вона має власну волю. Проте воля юридичної особи – це лише припущення, тобто те, чого не існує, фікція. Не можна не погодитись з тезою Й. Покровського, що юридична особа є живим продовженням індивідуальних осіб, особистість і воля яких існує у створюваних ними утвореннях. Звісно, для практичної діяльності власників корпорацій ця формула є зручною, адже за таких умов, наприклад, можна перекласти з фізичної особи на штучне утворення не тільки цивільну, а й кримінальну відповідальність [13, с. 241].

Таким чином, вивчення такої категорії як юридична відповідальність починається ще з римського права. Вже серед римських юристів та науковців була поширена дискусія чи потрібно її розглядати як самостійну і повноцінну, чи обмежитися функцією покарання та відшкодування шкоди. Головною метою відповідальності було те, що шкода має бути відшкодована, незалежно від того, яким суб'єктом вона була завдана та його вини в цьому. Тоді ж почало вживатись поняття ноксального (субсидіарного) позову. За цим позовом до субсидіарної (ноксальної) відповідальності могли бути притягнені: 1) батько (лише батько, жінка в той час мала обмежене коло прав і не несла відповідальності за вчинки дітей); 2) хазяїн за правопорушення та інші вчинки, що вчиняли його раби; 3) хазяїн тварин, за шкоду заподіяну ними.

Цінним для дослідження субсидіарної відповідальності є період існування Київської Русі та її правової системи (XV–XVIII ст.). Слід звернути особливу увагу на такі документи як Жалувана грамота 1457 р. та Соборне уложення 1649 р.

У Радянському Союзі була поширена субсидіарна відповідальність у формі т. зв. «сімейної відповідальності», коли за злочин, вчинений одним з членів сім'ї покарання покладалось на всіх. Яскравим прикладом цього були військові злочини, коли до Сибіру висилали цілі сім'ї. Але загалом радянському законодавству поняття субсидіарної

відповідальності не було відоме. Лише Цивільний кодекс РСФСР 1964 р. закріпив один із випадків субсидіарної відповідальності – а саме відповідальність батьків або опікунів за шкоду, спричинену неповнолітніми дітьми у віці від 15 до 18 років.

Після проголошення Україною незалежності все ще деякий час діяли союзні законодавчі акти, до того, як було сформоване власне законодавство. З 2004 р. набув чинності новий Цивільний кодекс, який діє і дотепер. Він містить ст. 619 «Субсидіарна відповідальність», але норма є досить розмитою, поняття субсидіарної відповідальності чітко не визначене, необхідно звернути увагу на це науковців і законодавців.

Щодо правової відповідальності держав, то вона бере свій початок з 1920 р. і вперше була закріплена в Статуті Ліги Націй. У порівнянні з фізичними особами, субсидіарна відповідальність держав має деякі відмінні особливості. На сьогоднішній час міжнародно-правова відповідальність держав є особливим випадком відповідальності і регулюється багатьма актами.

Окремим видом субсидіарної відповідальності є відповідальність юридичних осіб. Поняття юридичної особи походить ще з римського права. Але ті юридичні особи, які існували тоді в Римській імперії не мали власної дієздатності. Вона належала їх представникам – фізичним особам, на яких і покладався обов'язок нести відповідальність. Зараз існує декілька теорій субсидіарної відповідальності юридичної особи, що також є цікавим і актуальним питанням для подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Римське право і сучасність (Шерешевські читання): матер. Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 4 грудня 2010 р.). – Одеса : Фенікс, 2010. 368 с.
2. Орач С. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права: навч. посіб. – Львів: Ред.-вид. відділ Львів. ун-ту, 2000. 238 с.
3. Дигести Юстиніана / отв. ред. Л. Л. Кофанов; пер. с лат. – М.: Статут, 2002. Т. II. 622 с.
4. Агафонов С. А. Римське право: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни. – К.: КНЕУ, 2005. 143 с.
5. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / В. Захватаев; отв. ред. А. Довгерт; пер. с франц. – К.: Истина, 2006. 1008 с.
6. Гражданское уложение Германии / науч. ред. А. Л. Макавский и др. – М.: Волтерс Клувер, 2006. 816 с.

7. Цивільний кодекс України, 2003. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/435-15>
8. Гринько С. Д. Ноксальна відповідальність за законодавством Франції, Німеччини та України: порівняльно-правовий аспект // Форум права. 2009. №1. С. 117-122. URL: http://www.univer.km.ua/statti/1.hrynk_s.d._noksalna_vidpovidalnist_za_zakonodavstvom_frantsiyi,_nimechchyny_ta_ukrayiny_porivnyalno-pravovyyu_aspekt.pdf
9. Соборное уложение 1649 года. Текст. Комментарии. – П.: Изд-во «Наука», 1987.
10. Кримінальний Кодекс УРСР зі змінами та доповненнями на 25 травня 1930 р. – Х.: Юрид. вид-во НКЮ УРСР, 1930. 128 с.
11. Доклад: Ответственность государств за международно-противоправные деяния. Шестой комитет (Правовые вопросы) / – Московская Международная Модель ООН 2012. – Москва, 2011.
12. Мезох М. М. Международно-правовая ответственность государств за действия индивидов // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики, 2012. № 3-2. С. 121-123.
13. Відповідальність у праві: філософія, історія, теорія: монографія / І. Безклубий, С. Бобровник, І. Гриценко та ін.; за заг. ред. І. Безклубого. – К.: Грамота, 2014. 448 с.

